МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

на тему: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДИСФУНКЦІОНАЛЬНИХ СІМЕЙ

Виконав: студент IV курсу,
групи 6.0531-2
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: Психологія
Файзель Олександр Вадимович
Керівник: Мосол Н.О., к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Рецензент: Грандт В.В., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

Запоріжжя

2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти бакалавр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри психології

_____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

«____»_____2025 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТА
Файзель Олександру Володимировичу

1. Тема роботи (проєкту) Особливості формування самооцінки дітей молодшого шкільного віку з дисфункціональних сімей
керівник роботи: Мосол Н. О., к. психол. н., доцент кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від «27» 01 2025 року № 134—с
2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: проаналізувати психологічну літературу з проблеми формування самооцінки у дітей молодшого шкільного віку; теоретично обґрунтувати психологічні особливості формування самооцінки дітей в дисфункціональних сім'ях; визначити психологічні проблеми дітей, які зростають у дисфункціональних сім'ях; емпірично дослідити особливості самооцінки дітей із дисфункціональних сімей; окреслити ефективні підходи до соціально-психологічної підтримки дітей із дисфункціональних сімей
5. Перелік графічного матеріалу: 2 таблиці, 1 рисунок

6. Консультанти розділів роботи:

Розділ	Прізвище, ініціали та посада Консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Мосол Н. О., доцент		
Розділ 1	Мосол Н. О., доцент		
Розділ 2	Мосол Н. О., доцент		
Висновки	Мосол Н. О., доцент		

Дата видачі завдання: _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	лютий 2025 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2025 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	березень 2025 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	квітень-травень 2025 р.	Виконано
5	Написання висновків	червень 2025 р.	Виконано
6	Передзахист	червень 2025 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	червень 2025 р.	Виконано

Студент_____ О.В. Файзель

Керівник роботи _____ Н. О. Мосол

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ А.О. Неманежина

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота бакалавра: 58 сторінок, 38 джерел, 2 таблиці, 1 рисунок, 2 додатка.

Об’єкт дослідження – самооцінка дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – психологічні особливості формування самооцінки дітей молодшого шкільного віку, які виховуються в дисфункціональних сім’ях.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити специфіку формування самооцінки у дітей молодшого шкільного віку з дисфункціональних сімей та визначити напрями психокорекційної роботи.

Гіпотеза дослідження: передбачаємо, що несприятливі умови у родині мають негативний вплив на формування самооцінки у дітей молодшого шкільного віку.

Методи дослідження: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз,класифікація й систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних досліджень; емпіричні: опитувальник, соціограма.

Наукова новизна полягає в теоретичному осмисленні феномену самооцінки у дітей молодшого шкільного віку; оприлюдненні результатів емпіричного дослідження впливу дисфункціонального сімейного середовища на рівень самооцінки; розробленні та апробації програми психокорекції з метою підвищення самооцінки у дітей цієї категорії.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що встановлені факти та сформульовані на їх основі висновки можуть бути використані педагогами та психологами в закладах освіти.

САМООЦІНКА, ДИСФУНКЦІОНАЛЬНІ СІМ’Ї, ШКОЛЯРІ, ДІТИ, ВИХОВАННЯ.

SUMMARY

Fayzel O.V. Peculiarities of self-esteem formation in primary school children from dysfunctional families.

Bachelor's qualification work: 58 pages, 38 sources, 2 tables, 1 figure, 2 appendices.

The object of the study is self-esteem of primary school children.

The subject of the study is the psychological features of the formation of self-esteem of primary school children who are brought up in dysfunctional families.

The purpose of the study is to theoretically substantiate and empirically investigate the specifics of the formation of self-esteem in primary school children from dysfunctional families and to determine the directions of psychocorrectional work.

Research hypothesis: we assume that adverse conditions in the family have a negative impact on the formation of self-esteem in primary school children.

Research methods: theoretical: theoretical and methodological analysis, classification and systematization of scientific sources, comparison and generalization of research data; empirical: questionnaire, sociogram.

The scientific novelty lies in the theoretical understanding of the phenomenon of self-esteem in children of primary school age; the publication of the results of an empirical study of the influence of a dysfunctional family environment on the level of self-esteem; the development and testing of a psychocorrection program to increase self-esteem in children of this category.

The practical significance of the research results lies in the fact that the established facts and the conclusions formulated on their basis can be used by teachers and psychologists in educational institutions.

Keywords: self-esteem, dysfunctional families, schoolchildren, children, upbringing.

ЗМІСТ

ВСТУП 7
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДИСФУНКЦІОНАЛЬНИХ СІМЕЙ..... 10
1.1 Формування особистості дітей молодшого шкільного віку у сім'ї..... 10
1.2 Особливості самооцінки дітей молодшого шкільного віку..... 15
1.3 Вплив дисфункційного сімейного середовища на психоемоційний розвиток дитини..... 18
1.4 Соціально-психологічна підтримки молодших школярів, які виховуються у дисфункціональних сім'ях..... 31
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМООЦІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ДИСФУНКЦІОНАЛЬНИХ СІМ'ЯХ 41
2.1 Організація дослідження та методики 41
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження за методикою самооцінки Дембо..... 44
2.3. Аналіз та інтерпретація результатів за методикоюМорено..... 47
2.4 Психологогічна корекція самооцінки дітей молодшого шкільного віку з дисфункціональних сімей..... 50
ВИСНОВКИ..... 53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 55
ДОДАТОКИ..... 61

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасних умовах соціально-культурних змін спостерігається трансформація ролей у сімейному вихованні: часто саме мати виступає головною фігурою у спілкуванні з дитиною та її вихованні, тоді як участь батька має епізодичний або ситуативний характер. Водночас, психолого-педагогічна робота з батьками залишається складним напрямом, оскільки не всі з них мають достатнє уявлення про вікові та індивідуальні особливості дітей. Частина батьків діє інтуїтивно, інші шукають підтримки у фаховій літературі, а деякі — перекладають відповідальність за виховні труднощі на школу чи соціум загалом. Насправді ж успішність виховання залежить від тісної взаємодії між родиною, освітніми закладами та соціальним середовищем.

Окремої уваги потребують сиблінгові стосунки — взаємодія між братами і сестрами, яка суттєво впливає на формування соціального досвіду молодших школярів. Ці взаємини не лише сприяють розвитку навичок спілкування та емпатії, але й впливають на становлення соціальної позиції дитини у шкільному колективі. Здорові сімейні стосунки, зокрема підтримка з боку сиблінгів, сприяють індивідуально-особистісному розвитку школяра, тоді як емоційно холодне або конфліктне середовище — навпаки, може спричинити деструктивні зміни у поведінці та самооцінці дитини.

У працях Т. Титаренко та І. Бех наголошується на значенні формування «Я-концепції» як центральної складової особистості. І. Шахов визначає її як систему уявлень особистості про себе, що визначає характер взаємодії з навколишнім світом. Самооцінка, яка є ключовим елементом «Я-концепції», впливає на стиль поведінки, життєві орієнтири, рівень домагань та міжособистісні стосунки. Вона визначає не лише рівень адаптації, а й загальну динаміку особистісного розвитку.

Таким чином, дослідження впливу родинного середовища на формування самооцінки в дітей молодшого шкільного віку набуває особливої актуальності. Вивчення специфіки розвитку самооцінки в умовах дисфункціональних сім'ї дає змогу краще зрозуміти психологічні механізми, які лежать в основі відхилень у поведінці та емоційному стані дітей, а також сприяти розробці ефективних соціально-педагогічних заходів підтримки.

Об'єкт дослідження – самооцінка дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – психологічні особливості формування самооцінки дітей молодшого шкільного віку, які виховуються в дисфункціональних сім'ях.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити специфіку формування самооцінки у дітей молодшого шкільного віку з дисфункціональних сімей, та та визначити напрями психо-корекційної роботи.

Гіпотеза дослідження: передбачаємо, що несприятливі умови у родині мають негативний вплив на формування самооцінки у дітей молодшого шкільного віку.

1. Проаналізувати психологічну літературу з проблеми формування самооцінки у дітей молодшого шкільного віку.
2. Теоретично обґрунтувати психологічні особливості формування самооцінки дітей в дисфункціональних сім'ях.
3. Визначити психологічні проблеми дітей, які зростають у дисфункціональних сім'ях.
4. Емпірично дослідити особливості самооцінки дітей із дисфункціональних сімей
5. Окреслити ефективні підходи до соціально-психологічної підтримки дітей із дисфункціональних сімей.

Методи дослідження: у роботі використано теоретичні методи (аналіз і систематизація наукової літератури, порівняння, узагальнення), а також

емпіричні методи, що передбачають практичне вивчення особливостей самооцінки в дітей молодшого шкільного віку.

Емпіричні методи: у дослідженні були застосовані "Метод самооцінки Дембо" та "Соціометричне дослідження (за методикою Дж. Морено)”

Наукова новизна полягає в теоретичному осмисленні феномену самооцінки у дітей молодшого шкільного віку; оприлюдненні результатів емпіричного дослідження впливу дисфункціонального сімейного середовища на рівень самооцінки; розробленні та апробації програми психокорекції з метою підвищення самооцінки у дітей цієї категорії.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що встановлені факти та сформульовані на їх основі висновки можуть бути використані педагогами та психологами в закладах освіти.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи бакалавра. Складається зі вступу, 2 розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 38 джерел та 2 додатка. Також робота містить 2 таблиці та 1 рисунок. Загальний обсяг роботи – 61 сторінка, з яких 58 сторінок основного тексту та 3 сторінки додатків.

РОЗДІЛ 1.
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДИСФУНКЦІОНАЛЬНИХ СІМЕЙ

1.1 Формування особистості дітей молодшого шкільного віку у сім'ї

Молодший шкільний вік, як правило, відповідає рокам навчання в початкових класах, тобто від 7 до 10-11 років. У цей період не відбувається таких значних зрушень у розвитку особистості, як, наприклад, у підлітковому віці, але прояв змін у житті дитини, зумовлений вступом до школи, значно впливають на формування особистості.

З того моменту, коли дитина стала учнем, основним видом діяльності стає вчення, яке вимагає від неї, в першу чергу, організованості, дотримання дисципліни та вироблення вольових зусиль [1]. Усе це сприяє визначенню розвитку здібностей, розширенню кола інтересів та утворенню характеру, що значно впливає на формування особистості в цілому.

Величезну роль у становленні особистості відіграє спілкування. У цьому віці для учня найважливішою постаттю стає вчитель, до спілкування з яким зазвичай прагне школяр, особливо в першому класі, бо з колективом щирих взаємин ще зовсім немає. У наступних класах педагог стає вже менш авторитетним, тому що починають складатися певні невеликі групи, об'єднані спільними інтересами між однолітками, тобто зароджуються перші міжособистісні стосунки між школярами.

За допомогою розвитку соціалізації дитини в школі відбувається складання суспільної спрямованості особистості, засвоюються основні моральні норми поведінки, формуються її характер і моральна свідомість, що помітно проявляється в період з першого до четвертого класу [2].

Щодо характеру молодшого школяра, то тут слід зазначити, що на момент приходу до школи в дитини проявляються такі риси, як нестійкість і суперечливість, а поведінка характеризується замкненістю, імпульсивністю, сором'язливістю та недисциплінованістю. Але завдяки наявності таких позитивних якостей особистості, як чуйність, безпосередність, довірливість і схильність до наслідування, педагог під час своєї викладацької та виховної діяльності має можливість усунути всі негативні прояви характеру учня. Ще одна риса поведінки - емоційність, яка притаманна школярам першого і другого класів, що пов'язано з нездатністю повною мірою стримувати свої почуття і контролювати моменти задоволення і незадоволення. Вольова регуляція, що надає можливість дітям тримати свої емоції та почуття під повним контролем, формується в третьому класі.

У четвертому класі в дітей помітно починає вибудовуватися рівень відповідальності та почуття обов'язку [3].

Як і в кожної людини в процесі її життя, будь-якої діяльності, спілкування з людьми, у школярів на цей період складається самооцінка. Переважно це відбувається під впливом оцінки оточуючого колективу і педагога та порівняння результатів своєї діяльності з результатами діяльності однокласників, зі зразком. Найчастіше, самооцінка у дітей не зовсім відповідає їхнім реальним результатам і можливостям у різних видах діяльності [4].

Таким чином, формування особистості в молодшому шкільному віці містить у собі важливі процеси для розвитку дитини: зміну і формування її пізнавальної сфери; розвиток у школяра нового пізнавального погляду на реальність, що визначає перехід до більш складних форм мислення; розвиток нового рівня потреб дитини, який дає їй змогу правильно вибудовувати свою діяльність, спрямовану на досягнення свідомо поставленої мети; поява достатньо сталих форм поведінки та діяльності дитини, що слугуватимуть для неї основою для формування її життєдіяльності, а також для її розвитку.

Кожному віку в процесі становлення і розвитку людини як особистості відповідає особливий вид діяльності. Кожен віковий етап (етап дорослішання) характеризується особливим становищем дитини в системі прийнятих у даному суспільстві відносин. Відповідно до цього життя дітей різного віку наповнюється специфічним змістом: особливими взаємовідносинами з оточуючими людьми і особливою, провідною для даного етапу розвитку діяльністю. Хотілося б зазначити, що ще Л.С. Виготський виділяв такі типи провідної діяльності:

— немовлята - безпосередньо емоційне спілкування;
— раннє дитинство - маніпулятивна діяльність;
— дошкільнята - ігрова діяльність;
— молодші школярі - навчальна діяльність;
— підлітки - соціально визнана і соціально схвалювана діяльність;
— старшокласники - навчально-професійна діяльність. [3]

У цьому випадку, потрібно докладніше зупинитися на етапі молодших школярів. Молодший шкільний вік - етап розвитку дитини, який відповідає періоду навчання в початковій школі. Хронологічні межі цього віку різні в різних країнах і в різних історичних умовах. Ці межі можуть бути умовно визначені в інтервалі від 6-7 до 10-11 років, їхнє уточнення залежить від офіційно прийнятих термінів початкового навчання.

Саме в цей період дитина найбільш схильна до впливу батьківських позицій. Формування особистості дитини в сім'ї - обопільний процес, у якому батьки, виховуючи своїх дітей, і самі виховуються, а діти, скромніші, - не виховують батьків (принаймні, не роблять цього свідомо аж до підліткового віку). Діти обирають свій шлях у потоці виховних впливів. Сімейна ситуація, яку батьки оцінюють як позитивну або негативну, може абсолютно протилежно сприйматися дітьми.

Труднощів у процесі соціалізації зазнає більша частина дітей старшого дошкільного - молодшого шкільного віку. Їх виникнення пов'язане зі складнощами, що виникають при виконанні правил, і прагненні відповідати оцінкам, які виставляють дорослі.

Важливим чинником, що впливає на складнощі ухвалення правил, є те, що в процесі соціалізації діти засвоюють та інтеріоризують насамперед позитивні еталони, тоді як дорослі і задають, і оцінюють їх насамперед виходячи з негативних. Неможливість відповідати значущим критеріям оцінки дорослих ставить дитину перед вибором - змінити або не прийняти критерії дорослих або знизити оцінку себе. Це призводить до різних відхилень у розвитку соціалізації, спричиняючи агресію, ухиляння або тривогу в поведінці та спілкуванні дітей [1].

Молодший шкільний вік - вік досить помітного формування особистості. Для нього характерні нові стосунки з дорослими й однолітками, включення в цілу систему колективів, включення в новий вид діяльності - навчання, яке висуває низку серйозних вимог до учня. Усе це вирішальним чином позначається на формуванні та закріпленні нової системи стосунків до людей, колективу, до навчання і пов'язаних із ними обов'язків, формує характер, волю, розширює коло інтересів, розвиває здібності.

У молодшому шкільному віці закладається фундамент моральної поведінки, відбувається засвоєння моральних норм і правил поведінки, починає формуватися суспільна спрямованість особистості. Характер молодших школярів вирізняється деякими особливостями. Насамперед, вони імпульсивні - схильні негайно діяти під впливом безпосередніх імпульсів, спонукань, не подумавши і не зваживши всіх обставин, за випадковими приводами. Причина - потреба в активній зовнішній розрядці за вікової слабкості вольової регуляції поведінки [1].

Віковою особливістю є і загальна недостатність волі: молодший школяр ще не має великого досвіду тривалої боротьби за намічену мету, подолання труднощів і перешкод. Він може опустити руки в разі невдачі, втратити віру у свої сили і неможливості. Нерідко спостерігається примхливість, упертість. Звичайна причина їх - недоліки сімейного виховання. Дитина звикла до того, що всі її бажання і вимоги задовольнялися, вона ні в чому не бачила відмови. Примхливість і впертість - своєрідна форма протесту дитини проти тих твердих вимог, які їй висуває школа, проти необхідності жертвувати тим, що хочеться, в ім'я того, що треба.

У цей період свого становлення дитина перебуває під впливом кількох так званих агентів соціалізації. Сім'я (в даному випадку батьки), школа (вчителі), поступово сюди ж додаються друзі. Дитина виступає свого роду "майданчиком" або полем, за переділ якого бореться її найближче оточення. Можливо, це порівняння недоречне з погляду агентів соціалізації, адже кожен із так званих первинних агентів намагається наповнити дитину, як посудину, певними знаннями, уміннями, навичками, образами моралі, моральності, нормами поведінки, розвитком пам'яті, мислення, почуттів тощо, щоб підготувати її до переходу. Тільки ось із позиції дитини ця боротьба за місце під сонцем, і як наслідок тиск на неї, розглядається негативно. Особливо ця реакція добре простежується в підлітковому віці, коли емоційний фон дитини підвищений, вона гостріше реагує на будь-які прийоми тиску, обмеження своєї свободи дій, дитина перебуває на перехідному етапі, роблячи великий крок у доросле життя. Так і в молодшому шкільному віці, етап переходу від дошкільника до наступного етапу життєвого становлення проходить не без певних труднощів. Саме в цей період дитині необхідно усвідомлювати повну підтримку з боку сім'ї, її головного на даний момент соціального оточення.

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що сім'я є однією з основних складових у житті кожної людини. Вона завжди була і залишається

найважливішим чинником ефективної соціальної адаптації та успішності особистості. Тому захист прав дітей і батьків має об'єднувати устремління і зусилля всіх прогресивних сил людства, незалежно від ідеологічних, політичних, культурних, релігійних та інших установок. Однак досягнення цієї мети вимагає величезних зусиль як з боку окремих особистостей, так і з боку всього суспільства. Зусилля держави мають бути спрямовані насамперед на всебічне зміцнення сімейних цінностей, на комплексну підтримку сім'ї та турботу про її розвиток. Сьогоднішній сім'ї необхідна всебічна, універсальна допомога в усіх сферах її життя: житлова, грошова, господарська, виховна, просвітницька, культурна та організаційна.

І про майбутнє сім'ї, майбутнього агента соціалізації для дитини слід говорити лише в контексті розвитку суспільства, не забуваючи, що сім'я - це соціальний інститут, який дуже рухливий і динамічний. Куди йде процес розвитку інституту сім'ї - до подальшого її розпаду чи до реорганізації та зміцнення, залежить від нашого суспільства та політики, що сприяє визнанню потреб та інтересів сім'ї, пошукам рівноваги та гармонії між особистістю, сім'єю та суспільством.

1.2 Особливості самооцінки дітей молодшого шкільного віку

Відомо, що самооцінка як важлива особистісна інстанція впливає на всі сфери життєдіяльності особистості. Вона регулює діяльність, сприяє саморозвитку. Від особливостей самооцінки залежить рівень домагань, активність особистості, а також взаємини з оточуючими людьми.

Однією з найактуальніших тем у психології можна вважати проблему самооцінки. Самооцінку розглядають як показник індивідуального рівня розвитку, і відводять їй провідну роль. Завдяки самооцінці індивід стає особистістю. Вона формує потребу відповідати не тільки рівню оточуючих, а й рівню власних особистісних оцінок.

Формування самооцінки в молодших школярів пов'язане із самоспостереженням і самоконтролем, а так само з їхніми активними діями. Ігри, заняття, захоплення постійно звертають увагу дитини на саму себе. Таким чином, ставлять школяра в ситуації, у яких він має якось відносити до себе свої вміння, оцінити свою діяльність, продумати як вчинити надалі.

Самооцінка - важлива особистісна інстанція, яка дає змогу контролювати власну діяльність з точки зору нормативних критеріїв, будувати свою цілісну поведінку відповідно до соціальних норм.

І.С. Кон розуміє самооцінку як когнітивну підструктуру, функція якої полягає в узагальненні досвіду особистості та структуруванні нової інформації про "Я", тобто фіксуванні, розширенні знань про себе. У відомих теоріях особистості самооцінка розглядається, як сторона процесів усвідомлення себе (В.Джемс), як прояв Его (З.Фрейд, Е.Еріксон, А.Фрейд) [2].

Аналіз літератури дає змогу констатувати, що ні в зарубіжних, ні у вітчизняних джерелах немає єдиного загальноприйнятого трактування самооцінки.

Виділяють такі характеристики самооцінки за різними параметрами:

— за рівнем - висока, середня низька самооцінка;

— за співвідношенням із реальною успішністю - адекватна і неадекватна(завищена і занижена);

— за особливостями будови - конфліктна і безконфліктна (причому конфліктність самооцінки може мати як продуктивний, так і дезорганізуючий характер);

— за ступенем стабільності - стійка і нестійка;

— за характером тимчасової віднесеності - прогностична, актуальна іретроспективна самооцінка.

Зачатки самооцінки формуються приблизно до трьох років життя дитини. Вважається, що загалом самооцінка молодшого школяра має бути досить високою. Це допоможе дитині пробувати свої сили в нових видах діяльності, безсумніву і страху включатися в навчальні заняття.

У молодшому шкільному віці спостерігаються різноманітні види самооцінок: адекватна стійка, завищена стійка, нестійка в бік неадекватного завищення або заниження тощо. Можна простежити зміну самооцінки від класу до класу. Розвивається вміння правильно оцінювати себе, свої можливості і водночас знижується тенденція переоцінювати себе [6].

У середині XX століття педагогами В. Сухомлинським, Л. Фрідманом було виокремлено функції самооцінки в навчальній діяльності. Вони полягають у такому:

— інформувати учня про якість виконання ним завдань, надавати йому зворотнийзв'язок, щоб предметом освоєння стали важкі для дитини питання.

— створювати ситуації успіху на кожному уроці. Це допоможе стимулювати процес навчання [3].

У навчанні самооцінка дуже важлива. Кожен учень бажає поваги, а повага безпосередньо залежить від самооцінки. Оцінка шкільної успішності має великий вплив на розвиток самооцінки дитини. Орієнтуючись на оцінку вчителя, діти самі поділяють себе та своїх однолітків на групи відмінників, двієчників тощо, наділяють кожного певними якостями, які відповідають даній групі.

Структура самооцінки представлена двома компонентами - когнітивним іемоційним.

Когнітивний компонент - це комплекс переконань про себе, які можуть бути як необґрунтованими, так і обґрунтованими.

Показники когнітивного компонента самооцінки: реалістичність, спосіб орієнтації під час обґрунтування самооцінки, розмаїття і широта само оціночних суджень, форма (проблематична або категорична) вираження суджень про себе.

Емоційний компонент - емоційне ставлення до сформованого комплексу переконань (оцінні характеристики складових когнітивної самооцінки та пов'язані з ним переживання), сила і напруженість якого залежить від значущості для особистості оцінюваного змісту [1].

Для того щоб дитина почувалася щасливою, впевненою, була здатною краще адаптуватися і долати труднощі, їй необхідно мати позитивне уявлення про себе, адекватну самооцінку.

Діти з негативною самооцінкою знаходять мало не в кожній справі непереборні перешкоди. Такі діти мають високий рівень тривожності, вони погано пристосовуються до шкільного життя, важко сходяться з однолітками, навчаються з напруженням.

Проаналізувавши літературу, ми з'ясували, що самооцінка має свої особливості, взаємодіє з мисленням, пізнавальною активністю, мотиваційною та моральною сферами.

Так само самооцінка залежить від соціального середовища дитини, в якому вона росте і розвивається, до нього можна віднести: сім'ю, школу.

Ця проблема актуальна в наші дні, оскільки якщо в молодшого школяра єуявлення про себе, про свої особистісні якості, то на основі даних знань ісамооцінювання виникає емоційно-оцінне ставлення до себе. Це відбивається вйогоповедінці, ставленні до навчальної діяльності, взаємодії з однолітками тавчителями.

1.3 Вплив дисфункційного сімейного середовища на психоемоційний розвиток дитини

Виховання відповідальної особистості набуває особливої актуальності в умовах трансформації соціально-економічної ситуації. Це пояснюється такою антиномією: зростанням ролі окремої людини в навколишньому світі,

розширенням її свободи і можливостей вибору, з одного боку, та її залежністю від соціального середовища, з іншого. За цих умов успішність самореалізації особистості в сучасному суспільстві багато в чому визначається її здатністю здійснювати вибір, за результати якого вона несе відповідальність.

Особлива роль у розвитку відповідальності в дитини відводиться сім'ї, призначення якої традиційно пов'язується зі створенням оптимальних умов для її виховання. Дисфункціональна сім'я вирізняється низькою відповідальністю за виховання підростаючого покоління, що не сприяє розвитку відповідальності в дітей. У дисфункціональній сім'ї розвиток особистісних якостей дитини, до числа яких належить і відповідальність, відбувається в несприятливих умовах, серед яких особистісна деформація батьків, які демонструють неуспішну, асоціальну модель поведінки, наявність неправильно організованої системи виховання. Діти з дисфункціональних сімей, особливо молодшого шкільного віку, потребують уваги та підтримки, оскільки саме в ранньому дитинстві негативний вплив дисфункціональної сім'ї на дитину виявляється найбільш інтенсивним. Реалізація моделі виховання відповідальності в початковій школі дасть змогу зменшити ступінь залежності дитини від десоціалізуючого впливу дисфункціональної сім'ї. Тому одним із завдань учителя початкових класів є така організація навчально-виховного процесу, який би сприяв розвитку відповідальності молодшого школяра з дисфункціональної сім'ї всупереч складним сімейним умовам.

Відповідальність молодшого школяра ми розуміємо як цілісне особистісне утворення, що визначає ставлення та поведінку дитини на основі цінностей, характеризується здібностями передбачати результати своєї діяльності та відповідати за неї.

Структура відповідальності представлена такими компонентами: когнітивним (знання про цінності відповідальності, добра, користі, блага тощо), емоційним (ставлення до світу, відображене у свідомості дитини крізь призму

цінностей і виражене в моральних почуттях (співпереживання, співчуття), мотиваційно-ціннісним (цінності, що набувають форми мотиву відповідальної поведінки), діяльнісним (відповідальна поведінка та вчинки).

Виховання відповідальності у молодших школярів із дисфункціональних сімей передбачає єдність формування в учнів уявлень (знань) про цінності, розвиток моральних почуттів, мотивів відповідальної поведінки, набуття досвіду здійснення відповідальної поведінки та вчинків. Через набуття знань, їхнє емоційне відчуття, випробування в особистому досвіді побудови стосунків з оточуючими набувається суб'єктивне підґрунтя цінностей, їхнє внутрішнє прийняття. Знання, переживання "сплавляються" із системою потреб і мотивів особистості, спонукають її до дій. Вчинок являє собою свідому дію, що спрямовується певними цілями, мотивами і виражає ставлення людини до інших людей і до самої себе.

Для організації виховання відповідальності в молодших школярів із дисфункціональних сімей необхідно визначити ті педагогічні умови, які сприятимуть ефективності цього процесу. У сучасній науці представлені різні визначення педагогічних умов. Під педагогічною умовою розуміють "зовнішню обставину, що справляє істотний вплив на перебіг педагогічного процесу, сконструйованого педагогом і спрямованого на досягнення результату".

Педагогічні умови являють собою "результат цілеспрямованого добору, конструювання і застосування елементів змісту, методів, організаційних форм навчання для досягнення цілей. Таке розуміння педагогічних умов відображає сутність педагогічного процесу як спеціально-організованої цілеспрямованої взаємодії вчителів і вихованців на змістовній основі з використанням різноманітних засобів, яка підпорядковується цілям освіти. Під час добору педагогічних умов виховання відповідальності в молодших школярів із дисфункціональних сімей ми виходимо з того, що відповідальність молодшого школяра являє собою багатокомпонентне особистісне утворення.

Виховна робота, спрямована на озброєння молодших школярів знаннями про цінності, має важливий педагогічний сенс, тому що від рівня засвоєння молодшими школярами сутності цінностей і моральних понять залежить розуміння їхньої спеціальної значущості, сприйняття й оцінка учнями явищ навколишньої дійсності. Особливості моральних категорій полягає в тому, що вони існують у специфічній для моралі понятійній формі. Поняття синтезують у собі певні знання, норми, цінності, у них відображаються найсуттєвіші ознаки предметів. Організовуючи виховну роботу, спрямовану на збагачення смислової сфери учнів знанням про цінності, необхідно зважати на той факт, що самі поняття є результатом абстрагуючої діяльності мислення, а дитина молодшого шкільного віку не фіксує поняття в абстракціях, оскільки в неї "переважає наочно-дієва форма мислення. Тому в процесі пред'явлення учням знання про цінності необхідно "задіяти" їхній особистий життєвий досвід.

Життєвий досвід "являє собою інформацію, що стала надбанням особистості. Це сплав думок, почуттів, вчинків, прожитих людиною, які мають для неї самодостатню цінність. Життєвий досвід особистісно значущий і характеризує егоцентричне світовідчуття людини. З погляду когнітивного підходу до навчання витяги з життєвого досвіду дітей стають ілюстраціями для впроваджуваних у їхню свідомість наукових понять. У концепціях розвивального навчання життєвий досвід виступає джерелом змістовних абстракцій, активізує пізнавальну діяльність людини. До життєвого досвіду учня звертається вчитель, спонукаючи його осмислити нове знання. У концепціях особистісно-орієнтованого навчання учень від самого початку є носієм суб'єктного досвіду, який набувається дитиною здебільшого поза навчальним процесом, самостійно.

Пред'явлення учням інформації про цінності за допомогою її інтерпретації з позиції їхнього життєвого досвіду сприятиме міцному засвоєнню молодшими школярами їхнього морального змісту. Таким чином, формування уявлень учнів

про цінності з опорою на їхній особистий життєвий досвід є однією з педагогічних умов виховання відповідальності у молодших школярів із дисфункціональних сімей.

Формування уявлень учнів про цінності необхідно реалізовувати під знаком впливу на почуття, оскільки почуття - це той механізм, без приведення в рух якого неможливий жоден виховний вплив, зокрема й виховання відповідальності. Почуття являють собою єдність деякого відображуваного змісту і власне емоційного переживання, дозволяють людині виявити значення цінностей і моральних понять для свого суб'єктивного світу. Прояв почуттів залежить від характеру стосунків, включення в які породжує адекватні їм почуття. Таким чином, "створення" людських почуттів, якими є почуття співпереживання і співчуття, вимагає від педагога так організувати процес виховання дитини, щоб молодший школяр переживав моральне знання. Тому в поєднанні з формуванням уявлень про цінності необхідно збагачувати емоційний досвід дитини переживанням інших людей через проживання емоційно-моральних ситуацій. Це є наступною педагогічною умовою виховання відповідальності у молодших школярів із дисфункціональних сімей.

У процесі виховання відповідальності у молодших школярів із дисфункціональних сімей педагогу необхідно збагачувати досвід відповідальної поведінки та вчинків учнів. Джерелом такого збагачення є ціннісно-орієнтаційна діяльність. У ціннісно-орієнтаційній діяльності здійснюється не тільки відображення дійсності, а й ставлення до неї, а сама вибірковість залежить від змісту предмета та його значущості для особистості, що й породжує оцінку суб'єктом об'єкта [5]. Сутність ціннісно-орієнтаційної діяльності полягає в тому, що вона спрямована на осмислення й оцінку явищ соціальної дійсності, і формування в цьому зв'язку особистісних смислів. Внутрішньою формою функціонування ціннісно-орієнтаційної діяльності є оціночна діяльність, у процесі якої аналізуються явища соціальної дійсності за

критерієм цінностей і робляться відповідні узагальнення. Тому в процесі виховання відповідальності в молодших школярів із дисфункціональних родин необхідно розвивати в них здібності до оцінювання своїх вчинків та оточуючих із погляду їхньої відповідності цінностям, ставити учнів перед необхідністю здійснення вибору, критерієм здійснення якого виступають цінності, значущі для суспільства й особистості, які вона приймає як власні. Вибір являє собою результат моральних пошуків особистості, що виражається у свідомому наданні переваги певним цінностям і готовності до морального вчинку. Тому для збагачення досвіду відповідальної поведінки учнів педагогу необхідно розвивати в них здібності до оцінювання та вибору за критерій цінностей, що є однією з педагогічних умов виховання відповідальності в молодших школярів із дисфункціональних сімей.

Таким чином, педагогічними умовами, що забезпечують ефективність процесу виховання відповідальності у молодших школярів із дисфункціональних сімей, є формування уявлень учнів про цінності з опорою на їхній особистий досвід; збагачення емоційного досвіду молодших школярів переживанням інших людей через проживання емоційно-моральних ситуацій; розвиток здатності до оцінювання та вибору за критерієм цінностей.

Розберемо проблеми дітей молодшого шкільного віку з дисфункціональних сімей. Термін «дисфункціональна сім'я» не має чіткого визначення в науковій літературі.

«Дисфункціональні сім'ї» - це сім'ї, які мають низький соціальний статус і не можуть виконувати свої функції в одній або декількох сферах життя одночасно. Адаптаційні можливості дисфункціональних сімей значно знижуються, а процес виховання дітей у сім'ї стає складним, тривалим і неефективним [32].

«Дисфункціональні сім'ї» - це сім'ї, в яких діти відчувають дистрес і тривогу, нехтування з боку дорослих, насильство та жорстоке поводження.

Основними характеристиками таких сімей є відсутність любові до дитини, турботи про дитину, задоволення її потреб, захисту законних прав та інтересів дитини [41].

Синонімами цього поняття є деструктивні сім'ї, неблагодійні сім'ї, сім'ї групи ризику та дисгармонійні сім'ї. Проблеми, з якими стикаються ці сім'ї, стосуються багатьох аспектів життя, включаючи соціальні, правові, матеріальні, медичні, психологічні та освітні.

Дисфункціональні сім'ї - це сім'ї, в яких порушена структура, основні сімейні функції підриваються або ігноруються, а також існують явні або приховані недоліки в батьківській турботі, що призводить до появи «важких дітей».

Дисфункціональні сім'ї можна розділити на дві основні групи.

1. Сім'ї з явними (відкритими) формами дисфункції;

— Конфліктні сім'ї;

— Дисфункціональні сім'ї;

— Асоціальні сім'ї;

— Аморальні та злочинні сім'ї;

— Сім'ї з обмеженими освітніми ресурсами (неповні сім'ї).

2. Сім'ї з прихованою дисфункцією (внутрішньою дисфункцією): сім'ї, які зовні виглядають респектабельними, але цінності та поведінка батьків суперечать загальнолюдським моральним вимогам і впливають на виховання їхніх дітей.

Група дисфункціональних сімей дуже неоднорідна. Критерії сімейної дисфункції можуть бути різними. Наведемо класифікацію, що базується на ступені порушення сімейних стосунків і поведінки [11].

Наприклад, дисфункціональна сім'я - це сім'я, на функціонування якої впливає виховна неспроможність батьків. Такі сім'ї, як правило, є конфліктними, з неоднорідним стилем сімейного виховання (авторитарним, недостатньо опікунським або надмірно опікунським).

Кризові сім'ї - це сім'ї, які переживають зовнішні та внутрішні кризи (наприклад, зміни в структурі сім'ї, розвиток дитини, розлучення, хвороба, смерть членів сім'ї, втрата роботи, житла, документів та засобів до існування).

Ознаками асоціальної сім'ї є такі проблеми, як алкоголізм та нехтування потребами дітей. Однак, в той же час батьківсько-дитячі стосунки не повністю розірвані (наприклад, дитина намагається приховати пияцтво батьків і несе відповідальність за забезпечення сім'ї, догляд за молодшими дітьми, продовження навчання в школі тощо).

Аморальні сім'ї - це сім'ї, які повністю втратили сімейні цінності, характеризуються алкоголізмом, наркоманією та жорстоким поводженням з дітьми, не виховують, не навчають і не забезпечують безпечне середовище для своїх дітей. Діти в таких сім'ях зазвичай не вчаться, стають жертвами насильства і йдуть з дому.

Крайня сімейна дисфункція зустрічається в асоціальних сім'ях. Вони характеризуються протиправною антисоціальною поведінкою, порушенням морально-етичних норм у відносинах з менш захищеними членами сім'ї та порушенням економічних прав інших осіб [47].

Відомий дитячий психіатр М.І. Буянов вважає, що сімейна дисфункціональність - це створення несприятливих умов для розвитку дитини. Згідно з його інтерпретацією, дисфункціональна сім'я для дитини не є синонімом асоціальної сім'ї. Є багато сімей, в яких зазвичай немає проблем, але для конкретної дитини сім'я є дисфункціональною, якщо є фактори, які негативно впливають на особистість дитини та поглиблюють негативні емоції та психічні стани [13].

Для однієї дитини сім'я може бути підходящою, але для іншої ця ж сім'я може викликати серйозні емоційні розлади і навіть психічні захворювання. Сім'ї різні, діти різні. Таким чином, тільки система сімейно-дитячих відносин має право на дослідження того, чи є вона розвиненою, чи дисфункціональною [13].

Таким чином, психічний стан і поведінка дитини є індикаторами сімейного благополуччя. М. Буянов вважає, що дефекти виховання є першим і найбільшим показником сімейного дисфункціонування.

Одним з найпотужніших дисфункціональних факторів, який руйнує не тільки сім'ю, але й емоційну рівновагу дитини, є алкоголізм батьків. Це може мати негативні наслідки не тільки під час зачаття та вагітності, але й протягом усього життя дитини.

В алкогольних сім'ях дорослі повністю забувають про свої батьківські обов'язки і занурюються в "алкогольну субкультуру", що призводить до соціальної та психологічної деградації, яка супроводжується втратою соціальних і моральних цінностей. Як наслідок, хімічно залежні сім'ї стають соціально та психологічно дисфункціональними.

У такому сімейному середовищі життя дітей стає нестерпним, і вони стають соціальними сиротами, навіть якщо їхні батьки ще живі.

Очевидно, що більшість дисфункціональних сімей - це сім'ї, в яких порушені стосунки між батьками та дітьми.

У таких сім'ях десоціалізація дітей відбувається не безпосередньо через парадигму аморальної поведінки батьків, як в алкогольних сім'ях, а внаслідок хронічних і навіть нездорових стосунків між партнерами, що характеризуються відсутністю взаєморозуміння та взаємоповаги, підвищеною емоційною відчуженістю та переважанням ворожої взаємодії.

Сім'ям, які перебувають у конфлікті, часто бракує моральної та психологічної підтримки. Ще однією характеристикою конфліктних сімей є порушення комунікації між членами сім'ї. Зазвичай за тривалими конфліктами та бійками ховається брак комунікативних навичок.

У науковій літературі існує поняття "конфліктної" сім'ї [18]. Як правило, це підвищена недовіра до оточуючих (сусідів, знайомих, колег, працівників установ, з якими контактує сім'я). Сім'я свідомо припускає, що всі є грубими або просто байдужими і ворожими у своїх намірах щодо сім'ї.

Деякі дослідники називають такі сім'ї "легковажними" [17]. Для них характерне легковажне ставлення до майбутнього, де вони намагаються жити одним днем, не турбуючись про наслідки своїх сьогоднішніх дій для завтрашнього дня.

Діти з таких сімей мають слабку волю, ростуть неорганізованими і тяжіють до примітивних занять. Вони часто скоюють злочини через легковажне ставлення до життя, відсутність стійких принципів і незрілість характеру.

У "хитрій" родині понад усе цінується підприємливість, успіх і гнучкість у досягненні життєвих цілей. Коротше кажучи, йдеться про досягнення успіху на найкоротшій дистанції з найменшими витратами сил і часу. При цьому члени таких сімей іноді легко виходять за межі допустимих правових і моральних норм [25].

Існує багато сімейних структур, в яких ці характеристики нормалізовані, а наслідки неналежного виховання менш помітні. Але вони все ще є. Найбільш помітною є, мабуть, емоційна самотність дітей.

Сімейне щастя також є відносним явищем і може бути тимчасовим. Дуже щасливі сім'ї часто стають явно чи неявно дисфункціональними (а це означає, що ми, швидше за все, побачимо збільшення кількості алкогольних сімей у наших школах). Тому необхідно постійно працювати над попередженням сімейної дисфункції що часто є дуже складним завданням для шкіл та органів соціального захисту [33].

Що ж таке дисфункціональна сім'я? На це неможливо відповісти одним словом. Зрештою, все в цьому світі відносно, як в плані благополуччя, так і в плані нещастя. Багато експертів мають різні думки щодо того, які основні ознаки дисфункціональної сім'ї. Проте всі вони, безумовно, згодні з тим, що дисфункціональна сім'я - це сім'я, яка дисфункціональна у стосунках зі своїми дітьми.

Чим молодша дитина, тим важче їй рости в дисфункціональній родині. Це пов'язано з тим, що в дисфункціональних сім'ях відбуваються постійні суперечки між батьками, розбіжності з іншими членами сім'ї та фізична агресія, які сприяють виникненню почуття незахищеності та вразливості. У сім'ї, де атмосфера є напруженою, стресовою та незахищеною, нормальний емоційний розвиток дитини гальмується, і вона не може відчувати прихильність до себе, а отже, не в змозі висловити її самостійно.

Тривале проживання в дисфункціональній сім'ї, де панує відчуження і насильство, призводить до зниження емпатії, здатності розуміти і співпереживати іншим, а в деяких випадках - до емоційної "глухоти". Ці фактори ускладнюють вплив вчителів та інших фахівців на дитину в майбутньому, що призводить до активного опору з боку дитини.

Переживання травматичних ситуацій і подій повторюються, закарбовуються у свідомості та зберігаються в пам'яті дитини. До них відносяться повторювані образи, думки, нічні кошмари, емоції, пов'язані з травматичним досвідом, негативні почуття при зіткненні з чимось схожим на подію, шлункові спазми, головні болі, порушення сну, дратівливість, істерики, запальність, гнів і тривожність.

Психіка "звикає" і адаптується до травматичного досвіду. Симптоми травматичного досвіду у вигляді психічних розладів зумовлені виживанням [15].

Тривалий вплив неприємних і часто нелюдських умов життя вдома може викликати негативні психічні, фізичні та інші зміни в організмі дитини, найсерйозніші з яких - діти демонструють значні відхилення в поведінці та особистісному розвитку.

Сімейна дисфункція спричиняє небезпеки в житті дитини, створює багато проблем у її поведінці, розвитку та способі життя, призводить до порушення ціннісних орієнтацій.

Діти з дисфункціональних сімей проявляють у своєму зовнішньому вигляді, в манері одягатися, в манері спілкуватися ряд нецензурних виразів і психічну неврівноваженість, що виражається в неадекватних реакціях, замкнутості, агресії, злості і відсутності інтересу до навчання в будь-якому вигляді. Поведінка і зовнішній вигляд дитини не тільки вказують на наявність проблеми, але й закликають до допомоги. Однак, замість того, щоб допомогти, оточення дитини часто реагує відторгненням, ізоляцією, пригніченням і знущанням. Дитина стикається з нерозумінням і відторгненням і зрештою опиняється в більшій ізоляції [23].

Дитина відчуває почуття невпевненості, нестабільності, патологічного страху, безперервної напруги, важких нічних кошмарів, замкнутості і нездатності спілкуватися з однолітками. Дефіцит уваги, що призводить до відсутності ввічливості, неусвідомленої ворожості, яка проявляється у вигляді відкритої конфронтації або прихованої "тихої" ворожості. Таке неприйняття дорослих робить дітей нетерпимими, недбалими, черствими, а іноді навіть жорстокими.

М. Рожков, який вивчав особливості підлітків, що виросли в асоціальних сім'ях, де батьки зловживали алкоголем та іншими психоактивними речовинами, зазначав, що ці діти часто відчували себе нікчемними і прагнули до кращого життя вдома. Тривале погіршення стану нервової системи призводить до глибокої нервово-психічної втоми. Як наслідок, вони виглядають пасивними та байдужими до свого оточення в школі. Протест проти безвихідної ситуації вдома часто проявляється у вигляді бажання взяти на себе роль лідера в класі. Однак через низький інтелектуальний розвиток вони виділяються серед однолітків і намагаються привернути увагу дорослих, здійснюючи непристойні вчинки, погано поводячись на уроках і дражнячись на перервах [11].

Діти з дисфункціональних сімей, як правило, мають занижену самооцінку, що свідчить про ставлення до себе, і недооцінюють свої розумові та фізичні

здібності, що призводить до дискомфорту, дисгармонії, психологічної закритості та невміння спілкуватися.

Індикатори негативного впливу дисфункціональних сімей на дітей.

1. Поведінкові розлади - зустрічаються у 50% дисфункціональних сімей.

— Агресія;

— Знущання, крадіжки;

— Змушувати дітей щось робити;

— Неетичні моделі поведінки;

— Неадекватна реакція на зауваження дорослих;

2. Порушення розвитку дитини - виявляються у 70% дисфункціональних сімей.

— Втеча з навчання;

— Низька успішність;

— Неврологічні розлади;

— Відсутність особистої гігієни;

— Психічний дисбаланс;

— Зловживання алкоголем підлітками;

— Занепокоєння з приводу наступного;

— Хвороби, недоїдання;

3. Труднощі у спілкуванні - виявлені у 45% дисфункціональних сімей.

— Конфлікти з вчителями, однолітками;

— Агресія до однолітків;

— Підвищення внутрішнього саморозкриття;

— Часте використання ненормативної лексики;

— Відволікання або гіперактивність;

— Соціальна роз'єднаність з родичами;

— Контакти зі злочинними організаціями.

1.4 Соціально-психологічна підтримки молодших школярів, які виховуються у дисфункціональних сім'ях.

Проблеми дисфункціональних сімей, які є факторами ризику для розвитку дитини, можуть бути виправлені завдяки цілеспрямованій роботі школи та інших державних установ і структур. Школи надають соціальну, психологічну та соціально-педагогічну підтримку деяким дітям, які проживають у сім'ях соціального ризику.

Соціальні педагоги, які працюють у навчальних закладах, є сполучною ланкою між зовнішнім і внутрішнім світом дитини, де зовнішній світ представлений батьками та суспільством, а внутрішній - учнями та вчителями. Вони здійснюють спеціалізовану діяльність, спрямовану на охорону психічного, фізичного та соціального здоров'я дітей, сприяють захисту прав особистості дитини та гармонізації стосунків між учнями та вчителями, батьками та дітьми.

Основними завданнями фахівця є:

1. Оцінка потреб дітей;
2. Надання послуг учням;
3. Спілкування з керівництвом школи;
4. Робота з батьками [12].

Основними методами соціальної роботи з дітьми є:

1. Соціально-психологічний, який спрямований на внутрішнє життя дитини, певною мірою модифікує цінності, орієнтації, установки та уподобання дитини, підвищує психологічний потенціал дитини та надає відповідну підтримку і допомогу (наприклад, психологічна діагностика, методи психологічної корекції, психологічне консультування).

2. Соціально-педагогічний, який підвищує освітній та інтелектуальний рівень дитини і дозволяє сформувати систему ціннісних орієнтацій та уявлень,

адекватних обставинам, що оточують дитину (методи виховання та освіти, педагогічна корекція, педагогічне консультування);

3. Соціально-медичний, який спрямований на своєчасне надання необхідної медичної допомоги (медикаментозне забезпечення, соціально-медична реабілітація та адаптація, створення необхідних і комфортних умов проживання).

4. Соціально-правовий, який включає певні процедури та дії, що дозволяють привести життєвий процес дитини у відповідність до чинного законодавства та правових норм (правовий захист інтересів дитини, правове виховання, правовий контроль, правові санкції).

5. З соціально-економічного боку, метою є вирішення проблем матеріального добробуту дітей та створення економічних умов, необхідних для повноцінного життя та розвитку (наприклад, розширення та вдосконалення системи економічних прав та можливостей дітей, матеріальної підтримки та допомоги, працевлаштування).

6. Соціальні групи та кластери. Соціальні працівники та інші фахівці можуть працювати з соціальним оточенням дитини (сімейне консультування, модифікація системи взаємовідносин у дитячих колективах, організація дитячих груп з акцентом на позитивну діяльність) [22].

Фахівці, які працюють з дітьми молодшого шкільного віку, повинні враховувати, що під час інтерв'ю діти не говорять прямо про себе та свої переживання, і проводити психологічні вправи, щоб підвищити довіру та почуття безпеки дітей до фахівців.

Фахівці повинні проявляти максимальну емпатію та залученість, а не співчуття до дитини. Фахівці, які відповідають за дітей молодшого шкільного віку, повинні розглянути можливість не дозволяти дітям прямо говорити про себе та свій досвід під час інтерв'ю, а також робити психологічну гімнастику, щоб підвищити їхнє почуття довіри та безпеки до фахівця.

Фахівці зобов'язані інформувати вчителів про дітей, які перебувають у соціально небезпечному становищі, та надавати рекомендації щодо нормалізації внутрішнього стану дитини.

Рекомендації для вчителів:

1. Створіть дружнє навчальне середовище;
2. Висловлюйте любов до дитини;
3. Координувати стосунки з учнями в класі (людяність, доброта, толерантність) і створювати відчуття безпеки та комфорту;
4. Заохочуйте дитину дозволяти собі розважатися і грати так, щоб це вимагало взаємодії з іншими. Для такої дитини це краще, ніж гратися самостійно;
5. Дуже ефективно хвалити дітей, коли вони подають конструктивні ідеї;
6. Дозвольте дитині обрати тему, яка її найбільше цікавить, попрацювати над нею і показати класу, що вона може зробити цінний внесок;
7. Допоможіть дитині зрозуміти і висловити свої почуття безпечними способами, такими як малювання, рукоділля, ляльки, розповіді та музика;
8. Попросіть дитину допомогти вам у вирішенні будь-яких проблем. Багато сором'язливих дітей приховують все, навіть свої чудові інтелектуальні здібності, тому вчителі можуть не реалізувати потенціал дитини;
9. Разом з дитиною складіть діаграму, хто хоче працювати разом у групі і хто має найбільший вплив у класі. Оберіть партнера і складіть план, як добре з ним співпрацювати;
10. Щодня записуйте, скільки разів ви розмовляли зі важкою дитиною і скільки разів робили різні заяви чи коментарі. Перевірка списку в кінці дня допоможе вам згадати, як ви виконали свою роботу і як просунулася дитина.

Соціально-психологічна допомога дітям базується на використанні методики, що складається з констатуючої та психокорекційної частин.

Оціночна частина включає три зустрічі з групою соціального ризику. Зустрічі проходять за однаковим сценарієм: групове обговорення теми, представленої психологом, індивідуальні творчі завдання, обмін враженнями та групове обговорення.

Підтримка надавалася шляхом з'ясування того, що дитина хотіла відобразити у творчій роботі, а також шляхом визнання та заохочення самостійних дій дитини.

Секція психосинтезу складалася з "самоповідомлень", побудованих у формі психосинтезу та психодрами. Дітям пропонується розіграти конфліктні ситуації, в яких учасники групи "переживають" свої почуття.

Об'єктом впливу соціального педагога можуть бути діти сім'ї, дорослі члени сім'ї або сама сім'я як група. В інтересах дитини соціальні педагоги покликані надавати сім'ї необхідну допомогу та підтримку. До їхніх завдань входить контакт із сім'єю, виявлення сімейних проблем і труднощів, заохочення участі сім'ї у спільних заходах, надання медіаційних послуг у співпраці з іншими фахівцями (наприклад, психологами, медичними працівниками, представниками правоохоронних органів та органів опіки і піклування) тощо [23].

Соціальний супровід - це діяльність, під час якої фахівці допомагають сім'ям задовольнити їхні життєві потреби.

Діяльність соціальних працівників з сім'єю включає три основні елементи соціально-педагогічного супроводу: освітній, психологічний та виховний.

1. Освітній компонент охоплює два напрями діяльності соціальних педагогів: освітня підтримка та виховна підтримка.

— Педагогічна підтримка спрямована на попередження виникнення сімейних проблем і формування педагогічної культури батьків.

— Перед соціальними працівниками насамперед стоїть завдання надання консультативної виховної допомоги батькам і своєчасної допомоги

дітям з метою зміцнення сім'ї та повного використання її виховного потенціалу шляхом створення спеціальних виховних ситуацій.

2. Психологічний компонент соціально-педагогічної допомоги містить у собі соціально-психологічну підтримку і корекцію. Ця підтримка спрямована на створення сприятливого мікроклімату в сім'ї в умовах короткострокової кризи.

— Міжособистісна корекція виникає здебільшого за наявності психологічного насильства над дитиною в сім'ї, що призводить до порушення нервово-психічного та фізичного стану дитини. Досі цьому явищу не приділяли особливої уваги. До цього виду насильства належать погрози, образа дитини, образа честі та гідності дитини, зрада довіри тощо.

3. Існують три проміжні елементи соціальної та освітньої підтримки: організація, координація та надання інформації.

— До них належать організація виставок і благодійних аукціонів вживаного одягу, організація клубів за інтересами, сімейних поїздок, змагань, курсів із домоводства, клубів знайомств, літнього відпочинку тощо.

— Координаційна підтримка спрямована на активізацію різних агентств і служб для спільного розв'язання конкретних сімейних проблем або конкретних ситуацій із дітьми.

— Інформаційна підтримка спрямована на надання сім'ям інформації з питань соціального захисту. Вона надається у формі консультування. Питання можуть включати житлове, сімейне, шлюбне, трудове, цивільне та пенсійне право, права дітей, жінок та інвалідів, а також побутові питання [24].

Соціально-педагогічною формою допомоги та підтримки сім'ї є соціальний патронаж - відвідування вдома з метою діагностики, управління, адаптації та реабілітації, під час якого встановлюють і підтримують довгострокові стосунки із сім'єю, дають своєчасну оцінку її проблемної ситуації та пропонують негайну допомогу. Патронаж дає можливість спостерігати за

сім'ями в їхньому природному середовищі. Це дає їм змогу дізнатися більше, ніж просто поверхневу інформацію. Для здійснення патронажної роботи необхідно дотримуватися низки етичних принципів. Принципи самовизначення сім'ї, добровільного прийняття допомоги, конфіденційності, тож ви маєте знайти можливість поінформувати сім'ю про майбутній візит та його цілі.

Патронаж може здійснюватися з такою метою:

— Діагностика: оцінка життєвої ситуації, вивчення можливих чинників ризику (медичних, соціальних, сімейних) і дослідження проблемних ситуацій;

— Контроль: оцінка стану сім'ї та дитини, проблемної динаміки (у разі повторного контакту з сім'єю), аналіз перебігу реабілітаційних заходів, виконання рекомендацій батьками тощо;

— Адаптація та реабілітація: надання спеціальної освіти, посередництво та психологічна підтримка.

Дисфункціональні сім'ї, особливо антисоціальні, потребують регулярного патронажу, постійний контроль якого дає змогу певною мірою дисциплінувати їх, своєчасно виявляти та реагувати на виникнення кризових ситуацій, що впливають на дитину [24].

Сімейне консультування - це консультування соціальним працівником за наявності проблем або конфліктів у стосунках між дорослими та дітьми.

Соціально-педагогічне консультування охоплює:

1. У сфері життєзабезпечення працевлаштування, отримання пільг, субсидій, матеріальної допомоги;

2. У сфері організації побуту - організація дитячих кімнат у квартирі, прищеплення дітям почуття гігієни, організація вільного часу тощо;

3. У сфері сімейного здоров'я - діагностика та профілактика захворювань, планування відпочинку та реабілітації дітей;

4. У сфері психічного та морального здоров'я - сімейні традиції, відмінності в цінностях членів сім'ї;

5. У сфері шкільної дезадаптації, відхилень у розвитку та поведінці дітей, недостатньої освітньої компетентності, недостатньої інформованості батьків тощо;

6. У сфері спілкування всередині і поза сім'єю - відновлення нових позитивних соціальних зв'язків, розв'язання конфліктів, гармонізація стосунків між дітьми, батьками і подружніми парами [23].

Під час консультації експерти дають батькам рекомендації щодо налагодження дитячо-батьківських стосунків.

Рекомендації для батьків:

1. Щодня виявляти увагу, терпіння та інтерес до шкільного життя своїх дітей. Водночас не обмежуйте себе шаблонними запитаннями". Як справи?", "Що ти отримав?", але запитувати про їхній настрій, про найцікавіші моменти минулого навчального дня.

2. Не скупіться й акцентуйте увагу на досягненнях і посильних успіхах вашої дитини, навіть якщо вони, на ваш погляд, дріб'язкові. Зіткнувшись з навчальною невдачею, передбачте наслідки і постарайтеся разом знайти рішення.

3. Регулярно перевіряйте розклад занять і факультативів для контролю та підтримки;

4. Забезпечте, щоб вільний час дитини був змістовним і не ігнорувався, і брати участь у його організації;

5. Дайте дитині відчуття, що її люблять, незалежно від її успішності;

6. Створюйте сімейні традиції та ритуали, що стимулюють навчальну діяльність дітей. Активно використовуйте досвід батьків і друзів;

Паралельно з індивідуальними консультаціями для роботи із сім'єю (родинними) можуть використовуватися групові методи - тренінги.

Соціально-психологічний тренінг визначається як галузь практичної психології, що фокусується на використанні позитивних методів групової

психологічної роботи для розвитку компетентності у спілкуванні. Груповий метод дає змогу батькам ділитися один з одним своїм досвідом, ставити запитання і шукати підтримки та схвалення в групі. Він також сприяє підвищенню активності та впевненості батьків, виступаючи як лідер в обміні інформацією [24].

Ще одне завдання, яке соціальні працівники виконують із сім'ями, - це сімейна терапія.

Сімейна терапія - це спеціалізована галузь практики соціальної роботи, представлена специфічними методами втручання, розумінням клієнта та його проблем, а також методами соціальної діагностики клієнта.

Методи сімейної терапії спрямовані на те, щоб допомогти людям у сім'ї налагодити стосунки, зрозуміти проблеми, що виникають, налагодити конструктивний діалог між членами сім'ї та навколишньою системою і знайти шляхи розв'язання проблем. Соціальні працівники використовують сімейну терапію як метод допомоги, надаючи конкретні втручання в систему сімейних стосунків і структуру взаємодій між подружжям. У цьому відношенні сімейна терапія являє собою цілеспрямований процес, що включає певні процедури, такі як:

— Сімейні збори;

— Спільне обговорення проблем;

— Встановлення добрих стосунків між соціальним працівником і сім'єю;

— Дії з боку соціального працівника, спрямовані на зміну ситуації;

Сімейна терапія спрямована на розв'язання проблем сім'ї та поліпшення їхніх взаємовідносин, вона націлена на позитивні зміни, де головну роль відіграють соціальні педагоги та члени сім'ї, які можуть разом розв'язувати проблеми та труднощі [12].

Таким чином, методики, що розглядаються як соціально-педагогічна підтримка дисфункціональних сімей, здебільшого сприяють зміні взаємовідносин між дітьми та батьками, поліпшенню сімейного мікроклімату і загалом стабілізації інститутів сучасної сім'ї.

Формування особистості в молодшому шкільному віці містить у собі важливі процеси для розвитку дитини: зміну і формування її пізнавальної сфери; розвиток у школяра нового пізнавального погляду на реальність, що визначає перехід до більш складних форм мислення; розвиток нового рівня потреб дитини, який дає їй змогу правильно вибудовувати свою діяльність, спрямовану на досягнення свідомо поставленої мети; поява достатньо сталих форм поведінки та діяльності дитини, що слугуватимуть для неї основою для формування її життєдіяльності, а також для її розвитку.

Сім'я є однією з основних складових у житті кожної людини. Вона завжди була і залишається найважливішим чинником ефективної соціальної адаптації та успішності особистості. Тому захист прав дітей і батьків має об'єднувати устремління і зусилля всіх прогресивних сил людства, незалежно від ідеологічних, політичних, культурних, релігійних та інших установок. Однак досягнення цієї мети вимагає величезних зусиль як з боку окремих особистостей, так і з боку всього суспільства.

Самооцінка має свої особливості, взаємодіє з мисленням, пізнавальною активністю, мотиваційною та моральною сферами.

Так само самооцінка залежить від соціального середовища дитини, в якому вона росте і розвивається, до нього можна віднести: сім'ю, школу.

«Дисфункціональні сім'ї» - це сім'ї, які мають низький соціальний статус і не можуть виконувати свої функції в одній або декількох сферах життя одночасно. Адаптаційні можливості дисфункціональних сімей значно знижуються, а процес виховання дітей у сім'ї стає складним, тривалим і неефективним [32].

«Дисфункціональні сім'ї» - це сім'ї, в яких діти відчувають дистрес і тривогу, нехтування з боку дорослих, насильство та жорстоке поводження. Основними характеристиками таких сімей є відсутність любові до дитини, турботи про дитину, задоволення її потреб, захисту законних прав та інтересів дитини [4].

Проблеми, з якими стикаються ці сім'ї, стосуються багатьох аспектів життя, включаючи соціальні, правові, матеріальні, медичні, психологічні та освітні.

Для однієї дитини сім'я може бути підходящою, але для іншої ця ж сім'я може викликати серйозні емоційні розлади і навіть психічні захворювання. Сім'ї різні, діти різні. Таким чином, тільки система сімейно-дитячих відносин має право на дослідження того, чи є вона розвиненою, чи дисфункціональною [13]. Таким чином, психічний стан і поведінка дитини є індикаторами сімейного благополуччя, а педагогічними умовами, що забезпечують ефективність процесу виховання відповідальності у молодших школярів із дисфункціональних сімей, є формування уявлень учнів про цінності з опорою на їхній особистий досвід; збагачення емоційного досвіду молодших школярів переживанням інших людей через проживання емоційно-моральних ситуацій; розвиток здатності до оцінювання та вибору за критерієм цінностей.

РОЗДІЛ 2.
ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМООЦІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДИСФУНКЦІОНАЛЬНИХ СІМЕЙ

2.1 Організація дослідження та методики

Задля досягнення мети роботи та вирішення поставлених наукових завдань нами було використано методику самооцінки Дембо (Додаток А) та соціометричне дослідження Дж. Морено (Додаток Б) що є одними із найавторитетніших інструментів для оцінювання самооцінки у підлітків та дітей молодшого шкільного віку у дисфункціональних сім’ях.

Дослідження проводилося серед молодших школярів школи №2 м. Вільнянськ. Відповідно до цілей і завдань дослідження було проведено експериментальне дослідження самооцінки молодших школярів із дисфункціональних сімей.

Анкети отримали 30 осіб, зокрема 10 дітей початкової школи з бідних родин і 20 дітей початкової школи з благополучних родин. Вікова категорія, на яку були спрямовані дослідження, становила від 7 до 11 років.

Критерії дисфункціональних сімей у цьому дослідженні такі:

— Конфлікт у сім'ї;

— Відсутність батьківського виховання (діти погано вчаться, погані стосунки з однолітками та вчителями);

— Втрата роботи одним із батьків;

— Низький культурний рівень батьків, ігнорування питань виховання;

— Діти, за якими доглядають родичі;

— Організоване, а не тривале пияцтво в сім'ї.

Тест самооцінки особистості було розроблено Дембо у межах його концепції активної особистості. Методика була створена з метою вивчення загального рівня самооцінки індивіда, а також її стабільності та адекватності. З моменту розробки вона була адаптована до різних вікових категорій, включаючи підлітків, молодь і дорослих, що забезпечує її універсальність у психологічній діагностиці.

Ця методика є валідним та надійним психодіагностичним інструментом, що широко використовується в клінічній, освітній та науково-дослідницькій практиці. Вона дозволяє отримати цілісне уявлення про рівень самосприйняття особистості, її емоційне ставлення до себе, ступінь внутрішньої гармонії, а також виявити потенційні проблеми, пов’язані із заниженою або завищеною самооцінкою.

Методика самооцінки за Дембо є одним із класичних інструментів для вивчення рівня та адекватності самооцінки особистості. Вона широко використовується у психологічній діагностиці для дослідження образу «Я» та особливостей самосприйняття.

Методика була розроблена як графічна шкала, що дозволяє дослідити суб’єктивне ставлення індивіда до самого себе за рядом значущих характеристик. Учасникам пропонується оцінити себе за кількома особистісними якостями (здоров’я, розум, здібності, характер, авторитет у однолітків, вмілі руки, зовнішність, впевненість у собі), кожна з яких подається у вигляді горизонтальної прямої лінії довжиною 100 мм, де початок лінії (0 мм) відповідає мінімальному рівню розвитку якості, а кінець (100 мм) - максимально можливому рівню.

На кожній шкалі респонденти позначали дві точки:

— перша - реальний рівень розвитку якості («Я є»);

— друга - бажаний рівень («Я хочу бути»).

Ці позначки дозволяють обчислити три основні показники:

— рівень самооцінки (відстань від початку шкали до точки «Я є»),

— рівень домагань (відстань до точки «Я хочу бути»),

— розрив між ними, який інтерпретується як ступінь незадоволеності собою або наявність внутрішнього конфлікту.

Методика дозволяє визначити не лише загальний рівень самооцінки особистості, але й окремі її компоненти, що мають значення для подальшої психологічної інтерпретації. Висока самооцінка зазвичай відповідає показникам понад 70 мм, середня в межах 40–70 мм, а низька менше 40 мм. Великий розрив між бажаним і реальним рівнем розвитку якостей може свідчити про занижену самооцінку, високі, але недосяжні очікування або наявність фрустрації.

У цьому дослідженні також було використано методику "Соціометричне дослідження (за методикою Дж. Морено)", яка застосовується для діагностики міжособистісних і між групових відносин з метою їхньої зміни, поліпшення й удосконалювання.

Методика соціометрії за Дж. Морено була розроблена в середині 20-го століття і є важливим інструментом для вивчення соціальних відносин у групах, зокрема в родинах та шкільних колективах. Метою соціометрії є виявлення структурних особливостей взаємодії між членами групи (у цьому випадку - сім'ї чи учнівського колективу), а також визначення місця кожної особистості в групі.

У процесі соціометричного дослідження учасникам пропонується вибрати своїх "партнерів" з родини для виконання певних завдань або співпраці в групі, зокрема визначити, з ким вони хочуть або не хочуть спілкуватися, кому вони довіряють, хто для них є лідером тощо. В результаті цих виборів складається соціометрична матриця, що відображає внутрішню соціальну структуру групи.

Процес виконання методики включає кілька етапів:

1. Запитання для вибору партнерів: Дитині пропонуються різні ситуації, в яких вона повинна вибрати того, з ким їй би було приємно працювати чи спілкуватися.

2. Аналіз результатів: Після того, як учасники вибрали своїх партнерів, результати аналізуються за допомогою соціометричної матриці. Оцінюються рівень інтеграції, популярності та відчуженості учасників групи.

3. Інтерпретація даних: Соціометрія дозволяє виявити не лише рівень соціальної інтеграції особистості в групу, але й можливі соціальні проблеми, такі як соціальна ізоляція, відчуження, або низький рівень емоційної підтримки.

Використання соціометрії в контексті дисфункціональних сімей дозволяє дослідити, як дитина сприймає свої стосунки з батьками та іншими членами родини. Це особливо важливо для виявлення емоційних напружень або конфліктів, які можуть виникати через відсутність гармонії в родині. Техніка дає змогу визначити, хто є найбільш значимою фігурою в емоційному світі дитини, а також чи має дитина стійкі емоційні зв'язки з певними членами родини.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження за методикою самооцінки Дембо

Для того щоб оцінити та порівняти рівень самооцінки за методикою Дембо, методику було проведено двічі. У ході дослідження було опитано 30 осіб, зокрема 10 дітей початкової школи з бідних родин та 20 дітей початкової школи з благополучних родин. Вікова категорія, на яку були спрямовані дослідження, становила від 7 до 11 років.

В таблиці нижче представлено результати, отримані в ході дослідження самооцінки у дітей з дисфункціональних сімей (табл. 2.1):

Таблиця 2.1.

Рівень самооцінки у підлітків із дисфункціональних сімей за методикою Дембо

№	Рівень самооцінки школярів із дисфункціональних сімей							
	Здоров'я	Розум, здібності	Характер	Авторитет у однолітків	Вмілі руки	Зовнішність	Впевненість у собі	Середній бал
1	47	45	47	51	50	46	42	47
2	47	51	50	46	42	51	54	48
3	45	38	35	42	35	39	40	39
4	47	45	47	51	50	46	42	46
5	43	45	46	40	40	35	40	45
6	45	38	35	42	35	39	40	38
7	47	45	47	51	50	46	42	47
8	43	45	44	40	40	35	40	44
9	40	45	40	35	30	35	35	37
10	38	35	35	35	35	30	35	35

За аналізом результатів окремих шкал, ми можемо зробити висновок, що:

1. Здоров'я: Рівень самооцінки здоров'я дітей коливається в межах від 38 до 47 балів, що свідчить про середній рівень здоров'я. Однак, більшість учасників мають оцінки нижче 45, що вказує на наявність певних проблем або тривог щодо фізичного стану.

2. Розум та здібності: Цей показник має дещо вищі результати, однак значна частина дітей (приблизно 60% учасників) демонструють оцінки на рівні

40-45 балів, що вказує на помірну самооцінку в цій сфері. Оцінки в межах 45-51 балів зустрічаються рідше.

3. Характер: Рівень самооцінки характеру дітей є варіативним, однак більшість дітей оцінюють себе знову ж таки на рівні 40-45 балів. Це вказує на те, що діти не мають виражених проблем в цій сфері, але все ж мають певні сумніви щодо своїх особистісних якостей.

4. Авторитет серед однолітків: Оцінка цього параметра варіюється від 30 до 51 балів. Понад 60% дітей демонструють низький рівень авторитету в колі однолітків (показники 30-40 балів), що свідчить про труднощі в соціалізації та відсутність позитивного впливу серед однолітків.

5. Вмілі руки: Для цього аспекту самооцінки діти отримали більшість балів в діапазоні 40-50, що вказує на певну самовпевненість у своїх фізичних здібностях, однак не на високий рівень майстерності чи досягнень.

6. Зовнішність: Оцінка зовнішності варіюється від 30 до 51 балів, що свідчить про складне ставлення до свого зовнішнього вигляду. 70% дітей мають оцінки нижче 45 балів, що вказує на занижену самооцінку в цій сфері, і вказує на можливі проблеми з самоусвідомленням.

7. Впевненість у собі: Цей показник є одним із найнижчих у більшості дітей. Оцінки варіюються від 30 до 54 балів, де понад половинадітей мають оцінки нижче 45 балів, що свідчить про значні труднощі у відчутті власної впевненості та самооцінки.

Рівень самооцінки дітей з дисфункціональних сімей, за результатами опитування, здебільшого є низьким або помірним. За критерієм «Рівень самооцінки» (за методикою Дембо), показник нижче 45 балів свідчить про низьку самооцінку. Це підтверджується результатами, оскільки більшість дітей (7 з 10 учасників) мають оцінки в межах 35-47 балів, що вказує на відсутність внутрішньої гармонії, сумніви в своїх силах та труднощі з позитивним сприйняттям себе.

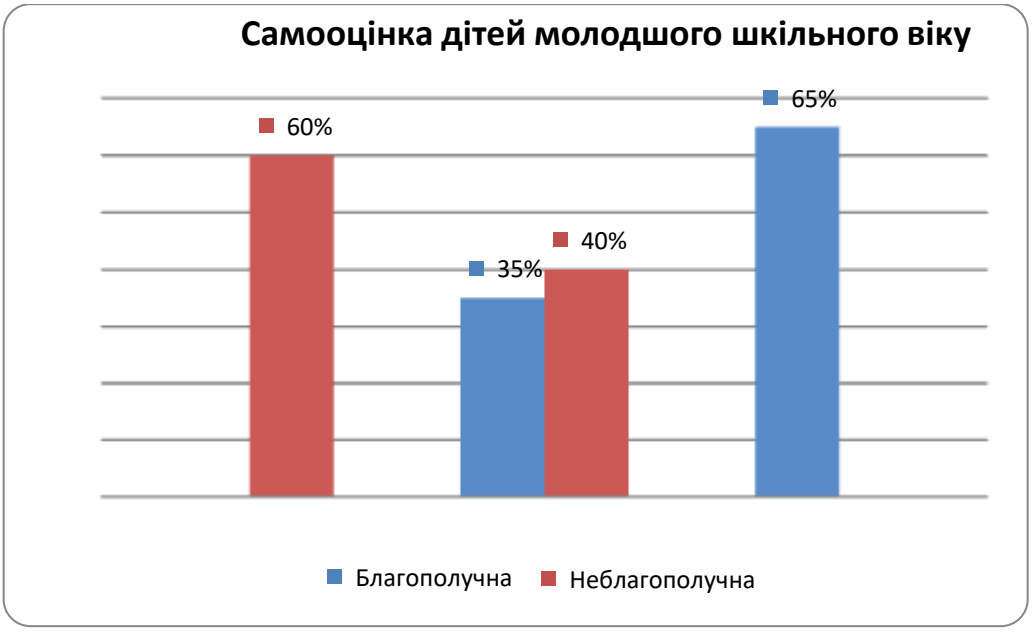

Рис. 2.1 Рівні самооцінки дітей молодшого шікльного віку за методикою Дембо

Графік на рисунку 1 показує відсоткове співвідношення балів самооцінки всіх дітей молодшого шікльного віку, які взяли участь в опитуванні (10 з дисфункціональних сімей, 20 із звичайних). Саме це дає нам змогу стверджувати, що третина дітей мають помірну самооцінку, однак діти з дисфункціональних сімей мають низьку самооцінку, тоді як діти з нормальних сімей здебільшого мають високу самооцінку (див. рис. 1).

2.3. Аналіз та інтерпретація результатівза методикою Дж. Морено

Для вивчення міжособистісних взаємин у сім'ї, зокрема взаємозв'язків між дітьми з дисфункціональних сімей та їхніми батьками, було використано соціометричну методику Дж. Морено. Дослідження проводилося з метою з'ясування, як дитина сприймає свою сімейну систему, кого вважає лідером, кому довіряє, з ким відчуває емоційну близькість, а з ким – напруження чи відторгнення.

У дослідженні взяли участь 10 дітей із соціально дисфункціональних сімей віком від 7 до 11 років. З кожною дитиною індивідуально проводилося соціометричне опитування, в якому всі питання стосувалися її взаємин із членами сім'ї (батьками, братами/сестрами, іншими близькими родичами, які проживають разом).

Дитині пропонували відповісти на низку запитань, зокрема:

- З ким із членів родини ти хотів(-ла) б проводити більше часу?
- До кого звертаєшся у складних ситуаціях?
- Кому найбільше довіряєш?
- Хто тебе найчастіше підтримує?
- З ким тобі найважче спілкуватися?
- Кого ти вважаєш лідером у своїй родині?
- Кого боїшся чи уникаєш?

Кожне запитання передбачало ранжування або вибір відповідей серед членів сім'ї. Після збору відповідей для кожної дитини була складена індивідуальна соціограма, яка відобразила характер її емоційно-соціальної взаємодії в родині.

Обробка результатів проводилася відповідно до методики Дж. Морено із побудовою візуальної схеми розташування членів сім'ї згідно з емоційною близькістю, виборами, відторгненнями та роллю лідера. Аналіз дозволив виявити рівень довіри, дистанції, прихильності або ізоляції в межах сімейної системи, а також окреслити потенційні проблемні зони у взаєминах дитини з батьками.

Результати соціометричного дослідження стали основою для подальших психологічних висновків щодо якості сімейної атмосфери, наявності емоційної підтримки та відчуття безпеки у дитини.

В таблиці нижче представлено результати, отримані в ході Соціометричного дослідження (за методикою Дж. Морено) (табл. 2):

Таблиця 2.2.

Результати соціометричного дослідження

№	З ким хочеш проводити більше часу	До кого звертаєшся у складних ситуаціях	Кому довіряєш найбільше	Хто підтримує	З ким важко спілкуватися	Кого вважаєш лідером у родині	Кого уникаєш/боїшся
1	Бабуся	Ніхто	Бабуся	Бабуся	Мати	Бабуся	Мати
2	Старша сестра	Сестра	Ніхто	Сестра	Батько	Сестра	Батько
3	Дядько	Дядько	Дядько	Ніхто	Мати	Дядько	Мати
4	Бабуся	Бабуся	Бабуся	Бабуся	Батько	Бабуся	Батько
5	Мати	Мати	Мати	Мати	Батько	Мати	Батько
6	Сестра	Ніхто	Сестра	Сестра	Мати	Сестра	Мати
7	Тітка	Тітка	Тітка	Тітка	Батько	Тітка	Батько
8	Бабуся	Бабуся	Бабуся	Бабуся	Мати	Бабуся	Мати
9	Ніхто	Ніхто	Ніхто	Ніхто	Мати, батько	Ніхто	Мати, батько
10	Мати	Мати	Сестра	Сестра	Батько	Мати	Батько

На основі отриманих відповідей було здійснено якісний аналіз міжособистісних зв’язків у межах родини.

Основні результати дослідження свідчать про таке:

1. Емоційна близькість і підтримка.

У 6 з 10 опитаних дітей у відповідях фігурують бабуся або тітка як особи, з якими найбільш приємно спілкуватися. Лише 2 дитини згадали матір у позитивному контексті. Батько в більшості випадків не згадується або викликає емоційне напруження.

2. Рівень довіри.

5 дітей виявили довіру до бабусі, сестри або тітки. Лише 1 дитина вказала матір як особу, якій довіряє. У 4 випадках діти не змогли назвати жодного члена родини, якому могли б повністю довіритися, що може свідчити про дефіцит безпечних емоційних зв’язків у родинному середовищі.

3. Авторитет у родині.

7 дітей вважають, що лідером у родині є жінка (переважно бабуся або мати). Лише в одному випадку було згадано батька як авторитетну постать. У 2 випадках діти не змогли визначити, хто є лідером у родині.

4. Емоційна напруга та страх.

6 дітей прямо вказали, що уникають або бояться одного з батьків - найчастіше це був батько. У 9 випадках діти зазначили труднощі у спілкуванні з батьками, що свідчить про наявність емоційного бар'єру.

5. Психоемоційна ізоляція.

У 2 випадках виявлено повну відсутність позитивних виборів у межах родини - ці діти не вказали жодного члена сім'ї, з яким хотіли б спілкуватися або якому довіряють. Це є індикатором емоційної ізоляції в родинному середовищі.

Соціометричне дослідження продемонструвало низький рівень емоційної залученості батьків у життя дітей із дисфункціональних сімей. Спостерігається дефіцит довіри, відсутність позитивних зразків лідерства, переважання емоційного дистанціювання, що може призводити до розвитку психологічної нестабільності, зниження самооцінки, емоційного відчуження та соціальної ізоляції в дитячому середовищі. Отримані результати свідчать про необхідність впровадження корекційно-розвивальних програм, спрямованих на покращення сімейної взаємодії, підвищення емоційної компетентності батьків та зміцнення підтримувальних зв'язків у родинному колі.

2.4. Психологічна корекція самооцінки дітей молодшого шкільного віку з дисфункціональних сімей

Програма психолого-педагогічної корекції самооцінки дітей молодшого шкільного віку з дисфункціональних сімей спрямована на підтримку

емоційного розвитку, формування позитивного образу «Я» та розвиток навичок соціальної взаємодії. Вона базується на принципах гуманістичної педагогіки, вікової психології та інтерактивного навчання.

Тема: «Формування позитивної самооцінки у молодших школярів із неблагополучних сімей»

На меті нашої програми стоїть формування адекватної та стабільної самооцінки в дітей молодшого шкільного віку, які зростають у дисфункціональних сім'ях, через розвиток емоційної чутливості, самоприйняття та соціальних навичок. Завдання програми:

1. Розвивати в дітей здатність до самопізнання та самоприйняття.
2. Формувати позитивне ставлення до себе та своїх здібностей.
3. Навчати дітей розпізнавати та виражати емоції конструктивним способом.
4. Сприяти розвитку навичок ефективної комунікації та співпраці.
5. Забезпечити підтримку та зворотний зв'язок від дорослих і однолітків.

Цільова аудиторія:

Діти 7–10 років, які виховуються в дисфункціональних сім'ях.

Тривалість програми:

12 тижнів (1 заняття на тиждень, тривалість 45 хвилин).

Методи реалізації:

1. Індивідуальні та групові психологічні заняття.
2. Ігрові та арт-терапевтичні методики.
3. Рольові ігри та вправи на розвиток емоційного інтелекту.
4. Методика Дембо–Рубінштейн для оцінки рівня самооцінки.

Очікувані результати:

1. Підвищення рівня самооцінки у дітей.
2. Покращення емоційного стану та зниження рівня тривожності.

3. Розвиток навичок ефективної комунікації та взаємодії з однолітками.

1. Тема: «Розвиток відповідальності у молодших школярів із неблагополучних сімей»

На меті програми стоїть формування відповідального ставлення до навчання та поведінки у дітей молодшого шкільного віку, які виховуються в дисфункціональних сім’ях. Завдання:

1. Формування у дітей розуміння значення відповідальності.
2. Розвиток навичок самоконтролю та планування власної діяльності.
3. Залучення дітей до участі в колективних проектах та заходах.
4. Підвищення мотивації до навчання та саморозвитку.

Цільова аудиторія:

Учні 2–4 класів загальноосвітніх шкіл, які виховуються в неблагополучних сім’ях.

Тривалість програми:

8 тижнів (2 заняття на тиждень, тривалість 40 хвилин).

Методи реалізації:

1. Інтерактивні уроки та тренінги.
2. Проектна діяльність у малих групах.
3. Використання казкотерапії та обговорення моральних дилем.
4. Співпраця з батьками та педагогами для закріплення навичок у повсякденному житті.

Очікувані результати:

1. Підвищення рівня відповідальності у дітей щодо власної поведінки та навчання.
2. Розвиток навичок самостійності та ініціативності.
3. Покращення взаємин з однолітками та дорослими.

ВИСНОВКИ

Формування особистості у дітей молодшого шкільного віку є складним і багатогранним процесом, який охоплює низку ключових змін у пізнавальній, емоційній та соціальній сферах. У цей період відбувається активне становлення пізнавальних процесів, формуються нові уявлення про навколишній світ, закладаються основи свідомого цілепокладання та організації власної діяльності. Водночас починають закріплюватися моделі поведінки, що згодом впливають на стиль життя та особистісний розвиток дитини.

У цьому процесі роль сім'ї є визначальною. Саме родинне середовище виступає первинним джерелом моральних орієнтирів, емоційної підтримки та соціалізації. Родина формує перші уявлення про добро, повагу, взаєморозуміння та особисту цінність. У стабільному сімейному середовищі дитина набуває впевненості, розвиває емоційну відкритість, здатність до рефлексії, самостійність і психологічну зрілість. Натомість у сім'ях із ознаками дисфункції - де домінують конфлікти, байдужість, емоційна холодність або навіть насильство - діти стикаються з порушеннями в емоційному розвитку, самооцінці та міжособистісних стосунках.

Самооцінка, як ключовий елемент особистості, формується під впливом соціального оточення, передусім родини та школи. У дітей молодшого шкільного віку вона ще досить пластична, але вже тісно пов'язана з рівнем пізнавальної активності, мотивацією та моральними переконаннями. В умовах соціально дисфункційного середовища самооцінка часто виявляється заниженою, що проявляється в уникненні труднощів, зайвій самокритиці, сором'язливості, невірі у власні сили.

Результати емпіричного дослідження, проведеного за методиками С. Дембо і Дж. Морено, підтверджують ці спостереження. Згідно з даними

методики Дембо, у дітей із дисфункціональних сімей спостерігається занижена самооцінка в ключових життєвих сферах: здоров'я, інтелект, зовнішність, характер, соціальні навички. Понад 60% респондентів показали результати нижчі за критичний рівень, що свідчить про нестійке уявлення про власну цінність. Соціометричне дослідження за методикою Морено також виявило труднощі у встановленні позитивних емоційних зв'язків усередині родини. Частина дітей не змогла ідентифікувати лідерів, підтримку чи довірених осіб, а деякі виявилися повністю ізольованими в межах сімейної системи.

Загалом, результати дослідження підтвердили висунуту гіпотезу: несприятливі умови у родині мають негативний вплив на формування самооцінки у дітей молодшого шкільного віку.

Наукові джерела вказують, що в таких умовах у дітей формуються викривлені уявлення про себе та інших, що проявляється в емоційній замкнутості, агресивності, невпевненості, а іноді - в симптомах депресивних станів. Такі діти часто не мають сформованих механізмів емоційної взаємодії, що ускладнює процес самоідентифікації й адаптації в соціумі.

Враховуючи ці обставини, важливим завданням педагогіки та психології є створення умов для виховання відповідальності, розвитку емоційної чутливості й формування ціннісних орієнтирів у дітей із дисфункціональних сімей. Це можливо через залучення до морально значущих ситуацій, формування навичок саморефлексії, психокорекційну роботу в школах і соціальних установах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алєксєєнко Т.Ф. Тенденції розвитку і класифікація батьківсько-дитячих стосунків в умовах сучасної сім'ї. *Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України* / За заг. ред. В.М. Князєва, М.І. Пірен. Київ, 2001. 192 с.

2. Батьків не обирають: проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні / За ред. Ю. М. Якубової. Київ : АЛД, 1997. 168 с.

3. Белобрикіна, О. А. "Вплив соціального оточення на розвиток самооцінки. *Питання психології*. Вип. 4, 2001. С. 31-38.

4. Боришевський М.Й. Духовність особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т.IX., Част.5. Київ, 2007. С. 25-32.

5. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості. Суми : Еллада, 2012. 608 с.

6. Боришевський М. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості. *Психологія і суспільство*. № 4. 2009. С. 128–135.

7. Варгата О.В. Психологічні особливості формування самооцінки молодших школярів. Запоріжжя : КПУ, 2019. Вип. 64, Т. 1. С. 70–74.

8. Варий М.Е. Загальна психологія: для студентів психології та педагогіки. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 376 с.

9. Василенко Л.П. Психологічні умови засвоєння моральних норм дітьми молодшого шкільного віку. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : монографія / за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. Дрогобич, 2009. С. 76-93.

10. Вікова психологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. С. 89-95.

11. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З. В. Огороднійчук. Київ : Просвіта, 2001. 416 с

12. Галян І. М. Мораль та моральність у професійній самосвідомості особистості. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : монографія / за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. Дрогобич, 2009. С. 206–209.

13. Галян О. Молодші школярі: вікові аспекти виховання : навчальний посібник з педагогічної психології для студентів педагогічних спеціальностей ОКР «Бакалавр». Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. С. 26 -28.

14. Гірняк А. Психоекологічний потенціал розвивального підручника. *Психологія і суспільство*. 2003. № 4. С. 128-136

15. Гірняк А. Система психолого-педагогічної експертизи ефективності модульно-розвивальних підручників. *Психологія і суспільство*. 2008. № 1. С. 151-157.

16. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.

17. Ерніязова В. Стиль сімейного виховання і самооцінка дитини. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2009. №3. С.224–228.

18. Іванов Д.І. Психологічний аналіз системи дитячо–батьківських відносин в парадигмі глибинної психології : автореф. дис. … канд. психол. наук. Одеса, 2005. 20 с.

19. Кірєєва У. Психологічний аналіз Я-концепції у контексті самосвідомості. *Психологія і суспільство*. 2010. № 1 С. 120–129.

20. Крисько В.Т. Соціальна психологія : словник – довідник. 2004. 279 с.

21. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 272 с.

22. Максименко С.Д. Онтогенез особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 10. С. 1-10.

23. Мащак С.О. Моральний розвиток молодшого школяра як соціальнопсихологічна проблема. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : монографія / за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. Дрогобич, 2009. С. 64-117.

24. Москалець В.П. Основний психологічний зміст та розвивальноособистісний потенціал ігрової діяльності. *Практична психологія та соціальна робота :* науково-практичний освітньо-методичний журнал. 2009. № 10. С. 1–8.

25. Пеньковська Н.Ю. Роль самооцінки у формуванні особистості дитини. *Початкова школа*. 2002. №10. С. 16–22.

26. Прийменко В. Вплив сім‘ї на успішне навчання дитини. *Початкова школа*. 2006. №3. С. 52–55.

27. Слободчиков В.І. Формування Я-концепції. *Початкова школа*. № 3, 2002. С. 55-62

28. Солодухова О.Г. Становлення самооцінки в молодшому шкільному віці. *Психологічні аспекти педагогіки і освіти* : зб. наук. пр. СевНТУ. Вип. 124/2011. Серія : Педагогіка. Севастополь, 2011. С.169-171.

29. Торохтій В. С. Методика діагностики психологічного здоров’я сім’ї. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. №9. С. 30–35.

30. Федоришин Г.М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї. Івано–Франківськ, 2006. 174 с.

31. Фурман А. В. Громадський моніторинг роботи судів Тернопільщини / А. Фурман, А. Гірняк, Г. Гірняк. *Психологія і суспільство*. 2016. № 3. С. 122-128.

32. Фурман А. В. Психодидактика проектування навчально-книжкових комплексів для студентів ВНЗ : монографія / укл. А. В. Фурман, А. Н. Гірняк, Г. С. Гірняк. Тернопіль : ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», 2012. 328 с

33. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції : навчальний посібник. Львів: Новий Світ-2000, 2006. С.-15-25.

34. Чайкіна С.В. Особливості формування самооцінки молодших школярів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. № 2(31), 2013. С. 222-228.

35. Доценко Л. В., Безугла В. Ю., Козлова А. О. Особливості розвитку самооцінки у дітей молодшого шкільного віку засобами малюнкової терапії. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2020. № 2. С. 110-114.

36. Єгоров І.В. Розвиток «Я - концепції» у дітей молодшого шкільного віку. *Початкова школа*. № 3. 2002. С. 17-26.

37. Ішматьева Є.В. Розвиток самооцінки в молодшому шкільному віці. *Початкова школа плюс До і Після*. № 6. 2004. С. 58-61.

38. Мартинчук О. В., Маруненко І. М., Луцько К. В. Спеціальна педагогіка : навчальний посібник. Київ : університет ім. Бориса Грінченка, 2017. С. 364.

ДОДАТКИ

Додаток А

№	Рівень самооцінки								Самооцінка
	Здоров'я	Розум, здатності	Характер	Авторитет у однолітків	Вмілі руки	Зовнішність	Впевненість у собі	Середній бал самооцінки	Бали
1									
2									
3									
4									
5									
6									
7									
8									
9									
10									
11									
12									
13									
14									
15									
16									
17									
18									
19									
20									

21									
22									
23									
24									
25									
26									
27									
28									

Додаток Б

Бланк соціометричного дослідження

Прізвище, ім’я дитини: _____
Дата: _____

Укажи членів своєї родини, з якими ти живеш або спілкуєшся найчастіше: (наприклад: мама, тато, бабуся, брат, сестра, дідусь тощо)

№	Ім’я члена родини	Ступінь спорідненості
1		
2		
3		
4		
5		

Опитувальник (заповнюється окремо для кожного члена родини):

1. Кого з них ти вважаєш своїм найближчим другом у родині? (Обери одного або кількох)
2. Кого ти попросиш про допомогу, якщо буде важко або страшно? (Обери одного або кількох)
3. З ким ти найчастіше сваришся або відчуваєш злість?
4. Кого ти найбільше боїшся засмутити або розчарувати?
5. Хто тебе підтримує, коли ти сумуєш?
6. З ким тобі подобається проводити час більше за інших?
7. Хто з твоїх рідних, на твою думку, найкраще тебе розуміє?
8. Кого ти обрав(ла) б собі за партнера у грі або в команді?